

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ СТВОРЕННЯ
ТОЛЕРАНТНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ІНКЛЮЗИВНОЇ
ШКОЛИ**

Анотація

У статті уточнено поняття «толерантне освітнє середовище»; охарактеризовано ознаки толерантного освітнього середовища; обґрунтовано організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища в інклюзивній школі.

Ключові слова: толерантність, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта.

Аннотация

В статье уточнено понятие «толерантная образовательная среда»; охарактеризованы признаки толерантной образовательной среды; обоснованы организационно-педагогические условия создания толерантной образовательной среды в инклюзивной школе.

Ключевые слова: толерантность, дети с особыми образовательными потребностями, инклюзивное образование.

Summary

In the article the conception of «tolerant educational environment» is defined more exactly; the showings of tolerant educational environment are characterized, also; organizational-pedagogic conditions for creating of tolerant educational environment in the inclusive school are substantiated.

Keywords: tolerance, children with special educational needs, inclusive education.

Метою соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності є інтеграція їх у суспільство. Для досягнення цієї мети необхідним є створення середовища, в якому діти можуть взаємодіяти, спілкуватися й розвиватися відповідно до своїх можливостей. Оптимальними

в цьому плані є інклюзивні школи, які за визначенням є «школами для всіх» (Т. Бут, М. Ейнскоу, В. Засенко, А. Колупаєва, Дж. Леско, М. Малофєєв, Н. Назарова та ін.). Проблеми інклюзивної освіти дедалі привертають все більшу увагу дослідників (І. Бгажнокова, І. Гилевич, Д. Зайцев, В. Засенко, А. Колупаєва, М. Малофєєв, В. Синьов, О. Таранченко, Д. Шамсутдінова, Л. Шипіцина, Н. Шматко та ін.). Обґрунтовано, що інклюзивне навчання корисне не лише для дітей з особливими потребами, а й для їхніх однолітків, оскільки сприяє розвитку емпатії, толерантності, формуванню реалістичного світогляду. В той же час одним із чинників, що гальмує інклюзію, визнається неготовність частини педагогів, здорових дітей та їхніх батьків взаємодіяти із дітьми, які мають особливі потреби. Таким чином, формування в інклюзивному навчальному закладі толерантного освітнього середовища є важливим педагогічним завданням.

Мета даної статті – на основі теоретичного аналізу досліджень в галузі інклюзивної освіти та педагогіки толерантності визначити ознаки та організаційно-педагогічні умови створення толерантного освітнього середовища інклюзивної школи.

Вслід за В. Ясвіним освітнє середовище ми розуміємо як систему умов формування та розвитку особистості, що містяться в певному соціальному й просторово-предметному оточенні [4, с. 11]. Зазначимо, що таке визначення є загальним. Для конкретизації даного поняття доцільно виділити мікрорівень (середовище навчального закладу, сім'я тощо), мезорівень (середовище міста, регіону) та макрорівень (середовище країни, співдружності країн тощо) освітнього середовища. Таким чином, освітнє середовище навчального закладу можна визначити як функціональне й просторове об'єднання суб'єктів навчально-виховного процесу, між якими встановлюються близькі різнопланові групові взаємозв'язки [там же, с. 12].

Педагогічні ідеї формування толерантної особистості присутні в багатьох роботах видатних педагогів минулого (Г. Ващенко, А. Макаренко, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, С. Русова, В. Сухомлинський, Л. Толстой,

К. Ушинський та ін.). У сучасній науці ідеї толерантності реалізуються у педагогіці співробітництва (Ш. Амонашвілі, О. Ільїна, В. Шаталов та ін.), педагогіці ненасильства (А. Козлова, В. Маралов, В. Сітаров та ін.) та безпосередньо у педагогіці толерантності (Т. Арістова, М. Боритко, Г. Палаткіна, Ю. Тодорцева та ін.).

Оскільки у педагогіці толерантність визначається як певна риса особистості, що виявляється в готовності людини приймати інших такими, якими вони є, взаємодіяти з ними на засадах взаємоповаги, відкритості до сприйняття інших культур, здатності запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами (О. Асмолов, Л. Бернадська, І. Бех, Б. Гершунський, Л. Хоружа, та ін.), освітнє середовище, в якому створено умови для формування толерантної особистості, ми вважаємо *толерантним*.

Відповідно, *інтолерантним* середовищем є таке, де панує неприйняття іншого тільки за те, що він виглядає, думає, діє інакше. Інтollerантна поведінка дітей може варіюватися за ступенем вираження та формами прояву: від демонстрації неприйняття й недобррозичливості до словесних образ і застосування сили. Основними формами прояву інтолерантності серед дітей є ображення, глузування, зневаження, негативні оцінки.

Л. Шипіцина виділяє наступні прояви інтолерантності в інтегрованому дитячому середовищі: 1) дитина прагне до однолітків, але однолітки її відкидають; 2) дитина прагне до однолітків, її не відкидають, але спілкування є формальним; 3) дитина відособлюється від однолітків, вони також не виявляють до неї інтересу; 4) дитина уникає контактів з однолітками, вони також уникають контактів з нею [3, с. 142].

Аналіз наукових джерел з проблем формування толерантності дітей та молоді (Л. Бернадська, А. Біджиєв, О. Грива, Е. Койкова, П. Комогоров, Н. Кудзієва, Т. Ліхачова, О. Волошина, О. Рибак, Т. Углова та ін.) дозволив виділити два шляхи побудови толерантного освітнього середовища. Перший (умовно назвемо його директивним) полягає в припиненні негативних реакцій одних дітей відносно інших. Проте такі припинення забезпечують

лише мінімальний рівень поваги до іншого. Другий шлях (умовно назвемо його демократичним або особистісно-орієнтованим) полягає у створенні умов, необхідних для досягнення всіма учнями високого соціального статусу й усвідомлення соціальної значимості кожного з них. В умовах інклюзивної школи це означає визнання рівної цінності для суспільства всіх учнів і педагогів; підвищення ступеня їх участі у культурному житті школи; модифікація методики роботи в школі таким чином, щоб можна було повністю задовольнити різноманітні потреби всіх учнів; усунення бар'єрів на шляху одержання ними знань і повноцінної участі в шкільному житті. Зауважимо, що максимальну результативність дає поєднання цих двох шляхів. Завдання педагога – навчитися бачити і розпізнавати перші ознаки можливої конфліктної ситуації, щоб запобігти її розвитку або знайти компромісне розв'язання конфлікту.

Зазначимо, що вся система навчально-виховної роботи, всі педагогічні засоби тією чи іншою мірою впливають на формування толерантності в дітей. Методика виховання толерантності базується на знанні педагогом індивідуальних особливостей дітей, взаємин між дітьми та їх проявами в поведінці. Після вивчення й аналізу ситуації педагоги здійснюють пошук ефективних форм виховання в дітей толерантності, визначають конкретний зміст цієї роботи. При цьому необхідно виходити з того, що основа толерантності – формування гуманних відносин між людьми. Це можливо здійснювати в навчальний і позаурочний час через всю систему відносин у колективі класу, школи.

Вважаємо, що виховання толерантності починається з формування в молодших школярів стійкого прояву дружелюбності до однокласників та однолітків у найближчому оточенні, ввічливості у відносинах з людьми, стриманості в прояві негативних почуттів, нетерпимого ставлення до насильства, зла, брехливості, ліні тощо. У середніх класах особлива увага має звертатися на товариську взаємодопомогу у важку хвилину, чуйність до горя чужих людей, прояви милосердя до хворих, літніх – усіх, хто потребує

допомоги. У старшокласників важливо виховувати такі якості, як здатність іти на компроміс при суперечках, справедливість у взаєминах із людьми, здатність стати на захист слабкого.

У дослідженні А. Колупаєвої показано, що само по собі спільне навчання здорових дітей і дітей «особливих» не розв'язує всіх проблем їхньої взаємодії – без відповідної педагогічної роботи сфера дитячих стосунків може залишатися деформованою, неповноцінною [1, с 209]. Тому важливим в роботі педагогів є здатність до регулювання взаємин між дітьми. Успішність вирішення даного завдання багато в чому залежить від характеру спілкування та психологічної схильності дітей до міжособистісних контактів. При цьому потрібно враховувати особливості розвитку дітей з психофізичними порушеннями.

Так, порушення діяльності зорового аналізатора приводить до труднощів у встановленні контактів з оточуючими (Г. Григор'єва, М. Земцова, В. Кобильченко, О. Литвак, Г. Нікуліна, Л. Плаксіна, Є. Синьова, Л. Сонцева та ін.). В інтегрованому колективі діти з порушеннями зору часто займають позицію самоізоляції, підлеглості, відмови від боротьби із труднощами. Через візуально сприймані дефекти такі діти можуть стати об'єктом надмірної уваги з боку дітей з нормальним зором. При відсутності відповідного виховання ця увага проявляється в нетактовному розгляданні, постановці травмуючих запитань або униканні спілкування.

Для дітей з порушеннями інтелекту в першу чергу характерно значне зниження, у порівнянні з нормою, потреби у взаємодії з дорослими та однолітками (В. Бондар, І. Єременко, С. Забрамна, С. Миронова, Б. Пузанов, С. Рубінштейн, В. Синьов, О. Хохліна та ін.).

Специфіка соціального розвитку дітей з порушеннями слуху визначається обмеженням можливостей їх вербального спілкування. У результаті недосконаліми виявляються емоційна сфера, уявлення про поведінкову норму, що приводить до виникнення додаткових утруднень розвитку взаємин

з однолітками (Т. Богданова, Р. Боскіс, Т. Власова, В. Засенко, Н. Засенко, С. Зиков, Б. Корсунська, Ф. Рау, Л. Фомічова, Ж. Шиф та ін.).

Незрілість засобів комунікації відіграє вирішальну роль і в особистісному розвитку дітей з порушеннями мовлення. Непевність у собі, прояв негативізму, замкнутість, як результат реагування дитини на свій дефект, впливають на характер її спілкування з однолітками. В таких дітей відзначається недорозвинення соціальної спрямованості, незрілість форм міжособистісної взаємодії, що спричиняє роз'єднання дитячого колективу (Р. Левіна, В. Селиверстов, Є. Соботовіч, М. Хватцев, М. Шеремет та ін.).

У дітей з церебральними паралічами порушується формування особистості. Нормальний інтелектуальний розвиток при цьому захворюванні часто поєднується з відсутністю впевненості в собі, самостійності, з підвищеною сугестивністю. Особистісна незрілість проявляється в наївності суджень, слабкій орієнтованості в побутових і практичних питаннях життя. У дітей легко формуються утриманські установки, нездатність до самостійної практичної діяльності. Труднощі соціальної адаптації сприяють розвитку таких рис особистості, як боязкість, сором'язливість, невміння відстоювати свої інтереси. Це поєднується з підвищеною чутливістю, уразливістю, вразливістю, замкнутістю (І. Левченко, І. Мамайчук, О. Мастюкова, О. Приходько, В. Синьов, Л. Шипіцина та ін.).

Специфічна поведінка аутичних дітей характеризується використанням примітивних форм контакту: їм подобається бігати разом з іншими дітьми, обіймати їх, штовхати, заглядати в очі, сміятися. Навіть найпростіші взаємини аутичних дітей з однолітками встановлюються зі значними труднощами. Навіть при взаємній симпатії дітей їхнє спілкування не налагодиться само собою й у найкращому випадку залишиться на рівні біганини й метушні, що закінчується загальним збудженням і дискомфортом (О. Баєнська, К. Лебединська, М. Ліблінг, О. Нікольська, Т. Скрипник, Г. Смоляр, В. Тарасун, О. Янушко та ін.).

З огляду на вищевикладене можна стверджувати, що найбільш сприятливою для формування толерантних міжособистісних стосунків у дитячому колективі інклюзивної школи є спільна діяльність дітей, яка має соціально та особистісно значущий зміст. Для цього можуть бути використані всі види навчальної й позаурочної роботи, зміст яких націлений на формування моральних взаємин між людьми. Ефективність спільної діяльності дітей як засобу формування толерантності підвищується, якщо вони усвідомлюють її мету й знаходять у ній особистісний зміст; здійснюється спільне планування, організація й підведення підсумків діяльності, а також реалізується педагогічно доцільний розподіл ролей і функцій між дітьми й педагогом; створюються ситуації вільного вибору дітьми видів і способів діяльності; кожен учасник може реалізувати себе, домогтися успіху й у той же час виявити турботу про інших, зробити реальний внесок у спільну справу. Виховний потенціал спільної діяльності зростає, якщо вона носить творчий характер (Ю. Азаров, Р. Вайнола, І. Зязюн, Л. Лузіна, Н. Нічкало, С. Сисоєва та ін.). Колективна творча діяльність сприяє формуванню толерантності, якщо діти при цьому набувають досвід гуманної партнерської взаємодії з педагогом та між собою. Для того, щоб забезпечити психологічну захищеність дитини, успішність її взаємин з іншими, педагог має створювати спеціальні ситуації, що дають дітям можливість здійснювати взаємодопомогу, приймати самостійні рішення, висловлювати власні судження та водночас поважно ставитися до думки інших. Засвоєнню в практичній діяльності принципів толерантності (рівності, співпраці, свободи вибору, ціннісного самовизначення) сприяє також розвиток у навчальному закладі системи учнівського самоврядування.

Також у виховному процесі необхідно не лише ставити за мету формування толерантності, але й задавати дітям норми взаємин, що може бути реалізовано лише у толерантному середовищі.

Нідерландською дослідницею Б. Рієрдон визначено ознаки толерантного вчителя, зокрема: толерантний вчитель усвідомлює, що його сприймають як

зразок для наслідування; він опановує та використовує відповідні навички для розвитку діалогу й мирного розв'язання конфліктів; заохочує творчі підходи до вирішення проблем; забезпечує умови для спільної конструктивної активності учасників освітнього процесу; не заохочує агресивну поведінку та суперництво; сприяє залученню учнів і батьків до прийняття рішень і розробки програм спільної діяльності; вчить мислити критично й уміє цінувати позиції інших [2, с. 54-55].

Аналіз наукових джерел дозволив виділити наступні основні ознаки толерантного освітнього середовища.

1. Відкритість для дітей, різних за соціальним статусом, станом здоров'я, зовнішнім виглядом. Школа має бути відкрита для діалогу, міжособистісного і групового спілкування, сприяти збагаченню життєвого досвіду дитини. Саме відсутність досвіду й інформації – дві найпоширеніші причини розвитку в дітей негативних стереотипів відносно «інших». Необхідно оточити дітей позитивними образами (іграшками, музикою, літературою, відео, прикладами із ЗМІ), що надають уявлення про людську індивідуальність та можливості соціально-прийняттого самовираження. У той же час необхідно заохочувати дитину знаходити щось спільне між собою та іншими. Щоразу, коли дитина говорить, що хтось дуже не схожий на інших, можна сказати: «Так, ти правий. Але вона (несхожа на інших дитина) любить маму й тата, намагається добре поводитися, хоче мати гарних друзів і любить малювати, ну зовсім як ти». Необхідно допомогти дітям побачити, наскільки подібність переважає відмінності.

Перед педагогом інклюзивної школи стоїть завдання створення такої дитячої групи, де право дитини бути собою не обмежується ніякими умовами, де під впливом позитивного ставлення формується стереотип позитивного сприйняття «інших». У такій групі передбачається відсутність декларованих групових норм, носієм яких є педагог – усі правила розробляються разом з дітьми. Груповому аналізу, як правило, підлягають лише ситуації, що стосуються всієї групи, при цьому завжди виключається

можливість групового оцінювання чиїхось індивідуальних поглядів, думок, поведінки тощо.

2. *Стійкість* до внутрішніх змін та зовнішніх впливів; при цьому мова йде не про усунення того чи іншого протиріччя всередині закладу або нейтралізацію якогось зовнішнього негативного впливу – часто це просто є нереальним, а про можливість їх пом'якшення, зниження негативного та підвищення позитивного потенціалу середовища засобами, доступними навчальному закладу.

3. *Гуманність*, яка передбачає співпрацю та діалог вчителя з учнями та їхніми батьками. У такій співпраці виникає нова, поки що нетрадиційна як для школи, так і для суспільства в цілому, соціальна ситуація, в яку включаються звичайні учні й учні з особливостями психофізичного розвитку, батьки різних категорій дітей, а також педагоги. Проте, як засвідчує практика, така ситуація не завжди спонукає до співробітництва, до співчуття та співпереживання. Якщо не проводити цілеспрямовану педагогічну роботу з вибудовування толерантних взаємин між всіма учасниками навчального процесу, то вони й не виникнуть, а взаємодія й співробітництво матимуть лише формальний характер.

4. *Варіативність*, що дає можливість враховувати та задовольняти потреби кожного. Незвичайність «особливої» дитини визначається не стільки характером її порушення, скільки умовами її розвитку й набуття життєвого та соціального досвіду. А досвід у всіх різний. Реалії життя є такими, що наявність будь-якої вади часто призводить до соціальної ізоляції такої дитини. Її розвиток відбувається в інших, особливих, деприваційних умовах, які позначаються на процесі соціалізації протягом всього життя. Ці особливі умови розвитку дітей дуже важливо враховувати в педагогічному процесі, тому що деформація соціальних зв'язків, обумовлена наявністю порушень, вимагає іншого підходу до вибору форм, засобів і методів навчання. Доводиться все більше зважати на необхідність більше широкого застосування соціальних форм навчання, заснованих на процесі

безпосереднього включення дітей з особливостями психофізичного розвитку у взаємодію між собою та з іншими людьми, у налагодження зв'язків з різними соціальними групами тощо.

Наприкінці зазначимо, що толерантність, як і будь-яку іншу якість, у дитини набагато легше сформуванати, якщо союзниками педагогів у даному питанні є її батьки. За свідченням педагогів-практиків, негативне ставлення до появи в класі дитини з особливими потребами висловлюють до 60-ти відсотків батьків здорових дітей. В той же час вітчизняними та зарубіжними науковцями обґрунтовано, а практикою підтверджено корисність інтегрованого навчання не лише для учнів з психофізичними порушеннями, а й для учнів з типовим рівнем розвитку, оскільки сприяє розвитку в них емпатії, уможливорює об'єктивну самооцінку, формує реалістичний світогляд. Тому з батьками здорових учнів необхідно проводити цілеспрямовану роботу, роз'яснювати їм важливість виховання в дітей толерантності й культури міжособистісного спілкування. При цьому сам педагог має бути прикладом толерантного й поважного ставлення до інших, показувати позитивний зразок гуманної взаємодії з родиною. Якщо чуйність, тактовність, терпіння, увагу та повагу до всіх без винятку дітей і батьків педагоги проявлятимуть із перших днів перебування дитини в школі, це стимулюватиме прояв даних якостей в учнів і їхніх батьків.

Усе викладене дає підставу для наступних висновків.

1. Толерантним можна вважати освітнє середовище, в якому створено умови для формування толерантної особистості. Ознаками толерантного освітнього середовища є відкритість для всіх без винятку дітей, стійкість до внутрішніх змін та зовнішніх впливів, гуманність та варіативність.

2. В толерантному освітньому середовищі діти не лише отримують інформацію про толерантність, але й набувають досвід життя у відкритому демократичному суспільстві.

3. Організаційно-педагогічними умовами створення толерантного освітнього середовища можна вважати формування в інклюзивній школі

таких взаємин між учасниками навчального процесу, що забезпечують соціалізацію дітей через включення їх у різноманітні культурні й соціальні практики в процесі навчальної й позаурочної діяльності; при цьому кожен учасник навчального процесу має можливість бути успішним, а його внесок визнається важливим і значимим для всіх.

4. Найбільш дієвими методами виховання толерантності учнів інклюзивної школи є стимулювання та мотивація, вправа, виховна ситуація.

Вважаємо, що проблема формування взаємин учасників навчального процесу інклюзивної школи потребує подальших досліджень.

Література

1. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія / А. А. Колупаєва. – К. : «Самміт-Книга», 2009. – 272 с.
2. Риэрдон Б. Э. Толерантность – дорога к миру / Б. Э. Риэрдон. – М. : Бонфи, 1996. – 304 с.
3. Шипицына Л. М. Ребенок с нарушенным слухом в семье и обществе / Л. М. Шипицына. – СПб : Речь, 2009. – 201 с.
4. Ясвин В.А. Экспертиза школьной образовательной среды / В. А. Ясвин; отв. ред. М. А. Ушакова. – М. : Сентябрь, 2000. – 125 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єжова Тетяна Євгенівна, кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри соціальної педагогіки та корекційної освіти
Інституту психології та соціальної педагогіки Київського університету
імені Бориса Грінченка

02152, Київ, просп. П.Тичини, 17. Тел. службовий: (044)294-40-42

Домашня адреса: Київ, вул. Чабанівська, 9, кв. 321

Тел.: (050-153-98-89)

E-mail: yezhova_tn@mail.ru